

Razvoj vještine mudrog rasuđivanja kao cilj odgoja

Amina Smajović Ibrović

Sažetak

U prvom dijelu rada nastoji se bolje upoznati fenomen mudrosti i ponuditi jedno viđenje pedagogije mudrosti kroz tri forme podučavanja: podučavanje o mudrosti, podučavanje mudrosti i mudro podučavanje. Polazeći od pretpostavke da se ciljevi podučavanja mudrosti (donošenja ispravnih prosudbi, posjedovanje širih uvida, razlučivanje unutrašnjih kvaliteta i odnosa, prihvatanje, uvažavanje i integracija različitih perspektiva) mogu postići intencionalnim pedagoškim djelovanjem, nastojalo se istražiti da li su sastavnice mudrog rasuđivanja integrisane u kurikulum medrese. Rezultati su pokazali kako je prepoznata potreba obogaćivanja planova i programa elementima mudrosti u predmetima islamskog područja. Međutim, ova dimenzija izostaje u općeobrazovnim predmetima.

Rad predstavlja poziv za buđenje svijesti o važnosti obogaćivanja nastavnih planova i programa u svrhu razvijanja mudrosti. Razvoj mudrosti treba biti važan cilj odgoja, što traži i odgovarajuću vidljivost kroz kurikulum.

Ključne riječi: mudrost, nastavni plan i program, podučavanje vještini mudrosti

Uvod

U radovima koje potpisuju najjemenentniji naučnici¹ mudrost se priznaje kao karakteristika podložna pedagoškom utjecaju.² Ovakvo razumijevanje mudrosti ima nekoliko implikacija za odgojno-obrazovnu praksu, a najbitnija je ona kojom se otvara prostor za konstituisanje pedagogije mudrosti.

Pedagoška kovnost mudrosti ukazuje na nesagledive mogućnosti za preobražaj kroz brojna iskustva koja djeca i mladi doživljavaju u školama, a što doprinosi njihovom rastu i afirmaciji sposobnosti. Podrška razvoju mudrosti iziskuje i dodatne obrasce učenja za razvoj vještine mudrog rasuđivanja. Jasno se razabire da su od odlučujućeg značaja za razvijanje vještine mudrog rasuđivanja znanja i životna iskustva te primjena znanja prema općem dobru kroz balansiranje vlastitih, tuđih i institucionalnih interesa. Tragom navedenog, u radu se mapiraju i analiziraju modaliteti pedagogije mudrosti, ali i nudi empirijski uklon kako bi se propitala zastupljenost ciljeva, zadataka i ishoda u kurikulumu medresa koji omogućavaju ispoljavanje i poticanje mudrosti.

Pojmovno određenje mudrosti

Jedna od bitnih kvaliteta potrebnih za snalaženje u svakodnevnom životu jeste mudrost. Ne postoji općeprihvaćena definicija mudrosti, najprije, zbog kompleksnosti ovog fenomena. Etimološki, riječ mudrost ukazuje na vještinu prosudbe i praktičnog postupanja u bitnim stvarima; duboko znanje, uvid i dobro rasuđivanje. U enciklopediji Britannica³ mudrost je označena kao: (1) znanje koje se stječe kroz mnoga iskustva u životu, (2) razumijevanje stvari koje većina drugih ljudi ne može razumjeti, (3) znanje o onome što je ispravno, (4) zdrav razum ili prosudba, (5) savjet ili informacija data nekoj osobi. U nešto starijoj literaturi, mudrost je tretirana kao najviša moralna vrlina, navodi Hercigonja.⁴ Proučavanje mudrosti u izvorima islama upućuje da je ova riječ sa stanovišta Kur'ana i hadisa izraz za postojane i izvrsne uvide na znanstvenim, djelatnim

1 Robert J. Sternberg "What is Wisdom and How Can We Develop It?", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 591:1 (2004), str. 164-174; Elżbieta Plóciennik, "Teaching for wisdom in early modern education", *Journal of Preschool and Elementary School Education*, 2:4 (2013), str. 27-48.

2 Vidjeti više u Sternberg "What is Wisdom and How Can We Develop It?" i Plóciennik, "Teaching for wisdom in early modern education".

3 Vidjeti: <https://www.britannica.com/dictionary/wisdom>, pristupljeno 18.4.2024.

4 Zoran Hercigonja, *Odabrane teme iz opće pedagogije* (Varaždin: Vlastita naklada autora, 2020)

i duhovnim područjima u svrhu dostizanja uzvišenih ljudskih ciljeva.⁵ Al-Rāzī⁶ podržava poimanje mudrosti kao moći razumijevanja u vezi sa svjesnošću i refleksijom koja mudroj osobi omogućava da spozna granice i shvati prednosti i nedostatke djelovanja prije donošenja odgovarajuće odluke. U Bosansko-engleskom pojmovniku za edukatore mudrost se tumači kao “akumulirano saznavanje, znanje; sposobnost da se razluče unutrašnji kvaliteti i odnosi”,⁷ dok je u APA rječniku⁸ elaborirana kao sposobnost pojedinca da ispravno prosuđuje, da pronađe prave ili barem dovoljno dobre odgovore na teška i važna životna pitanja te da savjetuje druge o složenim problemima svakodnevnog života i, osobito, međuljudskim odnosima.

Može se zapaziti da sve analize semantičkog polja mudrosti pokazuju da je riječ o mentalnom procesu koji rezultira donošenjem ispravnih odluka. Činiti prave stvari za sebe i druge, i činiti to na pravi način oslikava suštinu mudrosti.

Temeljem navedenog, evidentno je da su definicije mudrosti donekle različite i da one sa sobom nose i različita značenja. Otuda su ključne teorije mudrosti koje se uzimaju kao polazište u naučnom i, slijedom toga, nastavnom radu. U najširem smislu, razlikuju se eksplicitne i implicitne teorije mudrosti. Dok se kroz implicitne teorije dugo vremena sugerisalo da je mudrost osobina zrele ličnosti, tj. da pojedinci postaju mudriji s povećanjem hronološke dobi, rezultati empirijskih studija ovaj zaključak ozbiljno relativiziraju, pa i osporavaju. Psihološka i gerontološka istraživanja koja su otpočela 1970-ih godina⁹ doprinijela su rasvjetljavanju ovog enigmatičkog konstrukta. Znanstvenici ne dvoje da postoji relacija između životnih iskustava i vještina mudrog rasuđivanja. Za razvoj vještine mudrog rasuđivanja potrebna su iskustva¹⁰, ali iskustva se vežu za zrelost, a ne nužno za stariju dob. Isto mišljenje dijele i Smith i Baltes,¹¹ naglašavajući kako su znanja povezana s mudrošću jedina znanja koja nisu “rezervisana” ekskluzivno za jednu životnu dob ili skupinu, već odražavaju individualno i specifično životno iskustvo. Slično, Yang¹² otkriva da učenje iz važnih i značajnih životnih iskustava može potaknuti razvoj mudrosti. Shodno tome, ispravnije bi bilo zaključiti da je

5 Vidjeti: <https://bastinaobjave.com/znacjenje-rijeci-znanje-mudrost-i-spoznajal/>, pristupljeno 18.4.2024.

6 Prema: Fella Lahmar, “Islamic Education: An Islamic ‘Wisdom-Based Cultural Environment’ in a Western Context”, *Religions*, 11 (2020), str. 1-15.

7 Nada Hrasnica, Milka Babić i Miroslava Topić, *Bosansko-engleski pojmovnik za edukatore* (Sarajevo: Connectum, 2005).

8 Vid: <https://dictionary.apa.org/wisdom>, pristupljeno: 18.4.2024.

9 Katherine J. Bangen, Thomas W. Meeks i Dilip V. Jeste, “Defining and assessing wisdom: a review of the literature”, *The American journal of geriatric psychiatry: official journal of the American Association for Geriatric Psychiatry*, 21:12 (2013), str. 1254-1266.

10 Alex C. Huynh i Igor Grossmann, “A pathway for wisdom-focused education”, *Journal of Moral Education*, 49:1 (2020), str. 9-29.

11 Jacqu Smith i Paul B. Baltes, “Wisdom-related knowledge: Age/cohort differences in response to life-planning problems”, *Developmental Psychology*, 26:3 (1990), str. 494–505.

12 Shih-ying Yang, “The Complex Relations Between Wisdom and Significant Life Learning”, *Journal of adult development*, 24:4 (2017), str. 227-238.

“nečija sposobnost da ‘profitira’ iz životnih iskustava i ista iskoristi u različitim okolnostima, zahvaljujući procesu (samo)refleksije, ono što određuje kako se mudrost razvija.”¹³

Mudrost je dragocjena za napredak i prosperitet jednog društva. Autori¹⁴ drže da mudrost na globalnoj razini doprinosi društvenoj dobrobiti, smanjenju nejednakosti, neprijateljstava i političke polarizacije, dok na individualnoj razini pomaže pojedincima da se bolje nose sa životnim izazovima i gubicima.¹⁵ Osim toga, mudro razmišljanje povezano je s većim zadovoljstvom životom¹⁶ i osjećajem sreće,¹⁷ unosi sklad u unutrašnji život¹⁸ i, u konačnici, vodi do dubljeg osjećaja blagostanja kroz razvoj smirenosti, zahvalnosti i prihvatanja.¹⁹ Navedeno ukazuje na potrebu da se promisli o pedagoškim aktivnostima svrhovito osmišljenim za promicanje mudrosti, odnosno o odgoju mudrosti kroz tri forme podučavanja: podučavanje o mudrosti, podučavanje mudrosti i mudro podučavanje. Značajno je naglasiti da se o ovim formama može samo uslovno govoriti, naročito ako se ima u vidu didaktičko/metodički okvir razumijevanja/ interpretacije. Pa tako, kod podučavanja o mudrosti fokus je na nastavnom sadržaju, kod podučavanja mudrosti na učeniku, a kod mudrog podučavanja na nastavniku.

13 Amina Smajović, “Promicanje mudrosti u kurikulumu opće gimnazije”, *DHS – Društvene i humanističke studije*, 2:19 (2022), str. 550.

14 Igor Grossmann i Justin P. Brienza, “The Strengths of Wisdom Provide Unique Contributions to Improved Leadership, Sustainability, Inequality, Gross National Happiness, and Civic Discourse in the Face of Contemporary World Problems”, *Journal of Intelligence*, 6:2 (2018), str. 1-17; Huynh i Grossmann, “A pathway for wisdom-focused education”.

15 Monika Ardel, “How wise people cope with crises and obstacles in life”; *ReVision: A Journal of Consciousness and Transformation*, 28:1 (2005), str. 7-19; Monika Ardel i Dilip Jeste, “Wisdom and Hard Times: The Ameliorating Effect of Wisdom on the Negative Association Between Adverse Life Events and Well-Being”, *The Journals of Gerontology*, 73:8 (2018), str. 1374-1383.

16 Robert J. Sternberg, “Why Schools Should Teach for Wisdom: The Balance Theory of Wisdom in Educational Settings”, *Educational Psychologist*, 36:4 (2001), str. 227-245; Sternberg “What is Wisdom and How Can We Develop It?”; Igor Grossmann i dr., “A route to well-being: intelligence versus wise reasoning”, *Journal of experimental psychology. General*, 142:3 (2013), str. 944-953.

17 Robert J. Sternberg, “Teaching for wisdom”, u *Oxford handbook of happiness*, Susan David, Ilona Boniwell i Amanda C. Ayers ur. (Oxford, England: Oxford University Press, 2013), str. 631-643; Ad Bergsma i Monika Ardel, “Self-Reported Wisdom and Happiness: An Empirical Investigation”, *Journal of Happiness Studies*, 13 (2012), str. 481-499.

18 Michel Ferrari “Teaching for Wisdom in Public Schools to Promote Personal Giftedness” u *International Handbook on Giftedness*, Larisa V. Shavinina, ur. (Dordrecht: Springer, 2009), str. 1099-1112; Płóciennik, “Teaching for wisdom in early modern education”.

19 Monika Ardel, “Wisdom and well-being” u *The Cambridge handbook of wisdom*, Robert J. Sternberg i Judith Glück (ur.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), str. 602-625.

Pristupi pedagogiji mudrosti

Sve je veća svijest da je podučavanje praksa u kojoj je moralno djelovanje neodvojivo od pedagoškog djelovanja²⁰ i da je razvoj vještina mudrog promišljanja i rasuđivanja dužnost škole. Ovu zahtjevnu ulogu moguće je ostvariti jedino kombinirajući učenje i aktivnosti uključivanja učenika u svijet moralnih dilema. Inkluzivna perspektiva koja odgovorno učenje i podučavanje mudrosti posmatra u relaciji s akademskim učenjem u teorijskim tematizacijama široko je priznata i opravdana. Ovakav, tzv. infuzioni pristup mudrosti u Sternbergovoj pedagogiji²¹ zasniva se na sljedećim aktivnostima: (1) poticanju učenika na čitanje klasičnih književnih i filozofskih djela, kako bi više saznali o mudrosti, (2) uključivanju učenika u rasprave o lekcijama koje su naučili iz ovih djela i ohrabrivanje na primjenu naučenog, (3) angažiranju učenika u proučavanju “istine”, prije svega kroz refleksivno razmišljanje, (4) akcentiranju kritičkog, kreativnog i praktičnog mišljenja u službi ostvarivanja dobra, (5) ohrabrivanju učenika na razmišljanje o tome kako bi se gotovo sve o čemu uče moglo iskoristiti za bolje ili lošije ciljeve i koliko je važan taj krajnji rezultat te na (6) pružanju uzora mudrosti.

Kultivisanje mudrosti u nastavi ostvaruje se i kroz posredovanje vrijednosti, osporavanje uvjerenja, samorefleksiju i sagledavanje perspektive drugih²² uz prožimajuću ideju općeg dobra. U presjeku svih razmatranja pedagogije mudrosti jeste usvajanje egocentriranog stava. Samodistancirano viđenje realnosti omogućuje mudro razmišljanje o osobno značajnim pitanjima.²³ I Bracher²⁴ ističe da su svijest o ego sistemu i poznavanje načina na koji on “potkopava” mudrost ključni za mudro donošenje odluka.

U ovom radu, a temeljem određenih ranijih analiza²⁵ odgoj i obrazovanje mudrosti operacionalizira se kroz tri forme podučavanja: podučavanje o mudrosti, podučavanje mudrosti i mudro podučavanje. Iako ove tri forme imaju različite pedagoške ciljeve, najveći odgojno-obrazovni benefiti nalaze se tamo gdje se pomenuti oblici pedagogije mudrosti zbližavaju i sinergijski djeluju.

20 Ruhi Tyson, “Pedagogical imagination and practical wisdom: the role of success-narratives in teacher education and professional development”, *Reflective Practice*, 17:4 (2016), str. 456-471.

21 Sternberg “What is Wisdom and How Can We Develop It?”

22 Brian Bruya i Monika Ardelt, “Fostering Wisdom in the Classroom, Part 1 in advance: A General Theory of Wisdom Pedagogy”, *Teaching Philosophy*, 41:3 (2018), str. 239-253.

23 Ethan Kross i Igor Grossmann, “Boosting Wisdom: Distance from the self-enhances wise reasoning, attitudes and behavior”, *Journal of Experimental Psychology General*, 141:1 (2011), str. 43-68; Igor Grossmann i Ethan Kross, “Exploring Solomon’s Paradox: Self-Distancing Eliminates the Self-Other Asymmetry in Wise Reasoning About Close Relationships in Younger and Older Adults”, *Psychological Science*, 25:8 (2014), str. 1571-1580; Igor Grossmann, „Wisdom in Context”, *Perspectives on Psychological Science*, 12:2 (2017), str. 233–257.

24 Mark Bracher, “Foundations of a Wisdom-Cultivating Pedagogy: Developing Systems Thinking across the University Disciplines”, *Philosophies*, 6:3 (2021), str. 1-26.

25 Smajović, “Promicanje mudrosti u kurikulumu opće gimnazije”.

Podučavanje o mudrosti

Podučavanje o mudrosti odnosi se na izravno podučavanje o tome šta jeste mudrost i zašto su vještine mudrog prosuđivanja korisne u učenju, radu i životu uopće. Da bi nastavnici mogli podučavati o mudrosti treba da budu kompetentni; da posjeduju znanja, vještine i umijeća u ovoj domeni. Poznavanje definicija, sadržaja i značenja mudrosti, pristupa i teorija, polazišta, postavki i principa pedagogije mudrosti osnova je podučavanja o mudrosti. Imajući u vidu da mudrost proizilazi iz vizije dobrote,²⁶ nužno je da nastavnik podučava djecu i mlade o vrijednostima te razvija svijest o kulturalnim raznolikostima i kulturalnom relativizmu. Dodatno, svaki (van)nastavni susret treba da unaprijedi sposobnost sagledavanja šire slike, elaboriranja situacije s različitih stajališta osoba unutar dijaloga i analiziranja i integrisanja različitih perspektiva. Baltes i Smith,²⁷ temeljem relevantne literature, mudrost određuju preko pet komponenti, i to: bogato činjenično znanje (deklarativno znanje o životu, uvjetima života i varijacijama), bogato proceduralno znanje (opća i specifična saznanja o strategijama prosuđivanja), kontekstualizam životnog vijeka (znanje o različitim kontekstima i o tome kako se oni mijenjaju tokom vremena), relativizam vrijednosti (znanje o razlikama u vrijednosnim orijentacijama, ciljevima i prioritetima), nesigurnost (znanje o neodređenosti i nepredvidljivosti života, kao i načinima upravljanja neizvjesnostima). Sva navedena znanja moguće je objediniti u sklop podučavanja o mudrosti.

Da mudrost zahtijeva teoretsko znanje i kontinuirani proces dubinske kritičke refleksije kako bi se došlo do odgovarajuće prosudbe smatra i Lahmar.²⁸ Prateći genealogiju mudrosti, Rooney i McKenna²⁹ bilježe kako mudrost traži znanje, ali ne nužno i veliku akumulaciju istog i, dalje, da je za mudrost značajnije *kako* nešto činimo. Do sličnog zaključka dolaze i mnogi drugi autori³⁰ konstatirajući da naglasak treba staviti na podučavanje npr. *kako misliti* razvijanjem vještine refleksivnog, dijaloškog i dijalektičkog mišljenja. I Karelitz, Jarvin i Sternberg,³¹

26 Katariina Stenberg i Katariina Maaranen, "Promoting practical wisdom in teacher education: a qualitative descriptive study", *European Journal of Teacher Education* (2020), str. 1-18.

27 Paul B. Baltes i Jacqu Smith, "The fascination of wisdom: Its nature, ontogeny, and function", *Perspectives on Psychological Science*, 3 (2008), str. 56-64.

28 Lahmar, "Islamic Education: An Islamic 'Wisdom-Based Cultural Environment' in a Western Context".

29 David Rooney i Bernard McKenna, "Wisdom in organizations: Whence and whither", *Social Epistemology*, 21:2 (2007), str. 113-138.

30 Sternberg, "Why Schools Should Teach for Wisdom: The Balance Theory of Wisdom in Educational Settings"

Sternberg, "What is Wisdom and How Can We Develop It?"; Robert J. Sternberg, Linda Jarvin i Alina Reznitskaya, "Teaching for wisdom through history: Infusing wise thinking skills in the school curriculum" u *Teaching for wisdom: Cross-cultural perspectives on fostering wisdom*, Michel Ferrari i Georges Potworowski (ur.) (Dordrecht: Springer, 2008), str. 37-57; Amir Pušina, *Navodjenje na kreativnost: Psiholojski fundamenti* (Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2020); Karen Elizabeth Bohlin, "The Practical Wisdom Framework: A Compass for School Leaders", *Journal of Education*, 202:2 (2022), str. 156-165.

31 Tzur M. Karelitz, Linda Jarvin i Robert J. Sternberg, "The meaning of wisdom and its development

Aljughaiman i Berki,³² kao i Sternberg, Jarvin i Grigorenko³³ napominju da se podučavanje mudrosti ne ostvaruje isključivo predavanjima i lekcijama o mudrosti putem specijalnih kurseva, raznolikih treninga i procedura već kroz pružanje prilika učenicima da iskuse mudro donošenje odluka. Spomenuti autori, dakle, predlažu podučavanje mudrosti.

Podučavanje mudrosti

Podučavanje mudrosti traži od nastavnika posjedovanje znanja o organizaciji iskustava učenja koja će podržati i gajiti mudre iskaze učenika.³⁴ Nekoliko je načela podučavanja mudrosti apstrahiranih iz balansne teorije mudrosti.³⁵ Ta načela od nastavnika zahtijevaju sljedeće: (1) propitivanje ideja s učenicima i zaključivanje da konvencionalne sposobnosti i postignuća nisu dovoljni za osjećaj zadovoljstva u životu, (2) ukazivanje i pokazivanje da je mudrost bitna za zadovoljstvo i sreću, (3) podučavanje o koristi međuovisnosti, (4) pružanje uzora mudrosti modelirajući mudro rasuđivanje i mudre akcije, (5) poticanje učenika da čitaju o mudrim prosudbama i odlukama, kako bi uvidjeli da one postoje, (6) pomaganje učenicima da spoznaju vlastite interese, interese drugih ljudi i interese institucija, (7) osnaživanje učenika u balansiraju vlastitih interesa, interesa drugih ljudi i interesa pripadnika institucija, (8) potcrtavanje da nije važan samo cilj nego i sredstva koja vode do cilja, (9) razvijanje vještina kod učenika koje će im osigurati adekvatan izbor između prilagodbe postojećem okruženju, oblikovanja okruženja ili odabira novog okruženja, (10) podsticanje učenika da formiraju, kritikuju i integiraju vlastite vrijednosti u svoje razmišljanje, (11) promicanje dijalektičkog mišljenja uz shvatanje da se i pitanja i odgovori mijenjaju tokom vremena, (12) ukazivanje na važnost dijaloškog razmišljanja pri čemu učenici treba da uvažavaju perspektive drugih, (13) osposobljavanje učenika da tragaju za općim dobrom, (14) nagrađivanje mudrosti, (15) ohrabivanje učenika da prate događaje u svojim životima i misaone procese koji ih slijede te (16) pomoć učenicima da razviju strategije borbe protiv pritisaka neuravnoteženih vlastitih interesa i interesa drugih.

Nema sumnje da nastavnici imaju mnogo, nastavnim planom i programom, propisanog sadržaja koji treba realizirati i da rade s velikim skupinama učenika zbog čega nije jednostavno osmisliti djelatnosti koje će podupirati mudre izričaje

throughout life” u *The handbook of life-span development*, Willis F. Overton i Richard M. Lerner (ur.) (New Jersey, SAD: John Wiley & Sons, 2010), str. 837-881.

32 Abdullah Aljughaiman i Matthew Berki, “Wisdom and giftedness: Perspectives from Arabic thought” u *Gifted Education as a Life-Long Challenge: Essays in Honour of Franz Mönks*, Albert Ziegler i dr. (ur.) (Muenster, Germany: LIT-Verlag, 2013), str. 119-140.

33 Pušina, *Navođenje na kreativnost: Psiholgijski fundamenti*.

34 Smajović, “Promicanje mudrosti u kurikulumu opće gimnazije”.

35 Sternberg, “What is Wisdom and How Can We Develop It?”.

učenika. Sukobi u obrazovnoj politici i praksi, standardizacija procesa učenja i podučavanja, normiranje postignuća, kvantificiranje brojnih aspekata nastave i učenja i strah od kurikularnog haosa - samo su neki od problema s kojima se nastavnici redovno susreću. I pored njihove dobre volje, mnogi napori usmjereni na promicanje mudrosti učenika često bivaju ignorisani, pa i ugušeni drugim zahtjevima, primarno okrenutim prema akademskim postignućima. Svakako da su analitičke vještine bitan prediktor uspjeha u životu, ali one ne garantuju ni sreću ni zadovoljstvo. Ovi ciljevi ostvarljiviji su uz poticanje razvoja vještine mudrog rasuđivanja,³⁶ što ukazuje na to da je mudrost jednako važna kao analitičke vještine, ako ne i još važnija.³⁷

Mudro podučavanje

Neizostavna je uloga nastavnika u usvajanju i razumijevanju vrijednosti kroz razvoj pozitivnih relacija, jer su, poručuje Sternberg,³⁸ vrijednosti baza mudrog rasuđivanja. Vrijednosti treba promovirati u što ranijoj dobi i u svakoj prilici. Podučavanje mudrosti potrebuje širok spektar aktivnosti koje imaju za cilj transformaciju vrijednosti u vrline. Kako je nastavnik najistureniji akter u odgojnom i obrazovnom procesu, njegov utjecaj je i najveći. Dewey je još 1959. godine³⁹ ustanovio da je moralno obrazovanje uspješno u onoj mjeri u kojoj kod učenika izaziva emocionalni odgovor koji će pokretati na aktivnost. Vitalni aspekt odgoja i obrazovanja karaktera jeste pružanje moralnog uzora.

Nastavnik treba svojim postupcima da bude primjer vrijedan divljenja, izvor nadahnuća i da inspiriše učenike u zauzimanju svjetonazora koji je usmjeren i na druge, a ne samo na sebe. Kod ovog oblika pedagogije mudrosti, mudrog podučavanja, u fokusu je nastavnik. U podučavanju moralnih vrijednosti, pedagogija orijentisana na moralno razmišljanje i djelovanje (konvencionalna ili kontekstualna) ističe modeliranje kao jednu od nastavnih strategija jer su nastavnici ti koji oblikuju karakter učenika u razredu kroz pružanje uzora - demonstriranje moralnog ponašanja učenicima.⁴⁰ Zbog kontinuiranog prisustva i učešća u životima djece i mladih, nastavnici treba da njeguju vrijednosti koje smatraju bitnim i koje su, prvenstveno, kolektivni izraz onoga što je cijenjeno

36 Pušina, *Navodjenje na kreativnost: Psiholojski fundamenti*.

37 Neala Ambrosi-Randić i Marlena Plavšić, "The Role of Education in Development of Wisdom", *Quality, Social Justice and Accountability in Education Worldwide*. BCES Conference Books, 13:2 (2015), str. 11-17.

38 Sternberg, "Why Schools Should Teach for Wisdom: The Balance Theory of Wisdom in Educational Settings"; Sternberg, "What is Wisdom and How Can We Develop It?"

39 Ferrari "Teaching for Wisdom in Public Schools to Promote Personal Giftedness".

40 Eva Johansson i dr., "Practices for teaching moral values in the early years: a call for a pedagogy of participation. *Education, Citizenship and Social Justice*, 6:2 (2011), str. 109-124; Wouter Sanderse, "The meaning of role modelling in moral and character education", *Journal of Moral Education*, 42:1 (2013), str. 28-42.

u nekoj kulturi. Učenicima treba pružiti priliku za obrazovanje karaktera kroz učenje vrijednosti, a DeRoche i Williams⁴¹ kazuju da je model poželjnog ponašanja i poželjnih vrijednosti koji pružaju nastavnici vjerovatno najsnažniji od svih faktora koji utječu na obrazovanje karaktera. Nastavnici koji pokazuju uzorne karakteristike omogućuju učenicima da razviju vlastite vještine i djeluju kao “moralni agenti”, čime nesumnjivo doprinose općem dobru u društvu.⁴² Podrška razvoju mudrosti bez postojanja moralnog predvodnika nije dostatna, a takva pedagogija nije učinkovita.

* * *

Sternbergova konceptualizacija mudrosti u svoje okvire ugrađuje reflektivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje. Sposobnosti reflektivnog, dijaloškog i dijalektičkog mišljenja neće se razviti same po sebi. Podučavanje mudrosti iziskuje nastavnim planom i programom isplanirano, svrhovito odgojno-obrazovno djelovanje. Vodeći se ovim, u istraživačkom dijelu propitat će se zastupljenost ciljeva, zadataka i ishoda koji omogućavaju ispoljavanje i poticanje mudrosti, odnosno sastavnica mudrog rasuđivanja - reflektivnog, dijaloškog i dijalektičkog.

Metodološki okvir istraživanja

Potaknuti naučnom argumentacijom o odgojivosti i obrazovljivosti mudrosti kroz razvoj reflektivnog, dijaloškog i dijalektičkog mišljenja, u istraživanju se nastojala propitati zastupljenost ciljeva, zadataka i ishoda u nastavnim planu i programu medresa koji omogućavaju ispoljavanje i poticanje mudrosti kao najuzvišenije moralne vrline. Na osnovu nalaza istraživanja, ponuđeno je nekoliko implikacija za odgojno-obrazovnu praksu. Zadaci istraživanja su:

- 1) Ispitati da li se u okviru zasebnih predmeta planira eksplicitno podučavanje o mudrosti
- 2) Analizirati ciljeve, zadatke i ishode nastavnih predmeta kako bi se utvrdilo da li omogućavaju ispoljavanje i poticanje mudrosti, a s obzirom na prirodu nastavnih područja koja se izučavaju i
- 3) Ispitati koje su odgojne vrijednosti dominantne u kurikulumu

Istraživački korpus sačinjavao je Nastavni plan i program medresa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, konkretnije, Nastavni plan i program JU Gazi

41 Ilhavenil Narinasamy i Aravindan Kalisri Logeswaran, “Teacher As Moral Model – Are We Caring Enough?”, *World Journal of Education*, 5:6 (2015), str. 1-14.

42 Narinasamy i Logeswaran, “*Teacher As Moral Model – Are We Caring Enough?*”.

Husrev-begova medresa u Sarajevu te prateći Program odgojno-obrazovnog rada u učeničkom domu u medresama Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Od školske 2021/2022. godine nastava u medresama Islamske zajednice u BiH realizira se po novom nastavnom planu i programu, koji je odobrio Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Razlog opredjeljenja za analizu srednjoškolskog nastavnog plana i programa proizilazi iz razmatranja Baltesa i Staudingera⁴³ i, nešto kasnije, Pasupathija, Staudingera i Baltesa,⁴⁴ koji su pronašli da se znanja i vještine vezane uz mudrost stječu relativno rano u životu, u adolescenciji, sa malo promjena tokom kasnije odrasle dobi. S obzirom na to da je adolescencija značajno razdoblje u razvoju karaktera pojedinca⁴⁵ očekuje se da se osnove mudrosti usvoje u ovom periodu.⁴⁶

Od istraživačkih metoda primijenjene su deskriptivna i komparativna metoda, uz pripadajuću tehniku analize sadržaja. Primjenom ovih metoda obavljena je analiza nastavnog plana i programa te je bilo moguće prikazati stanje i opisati fenomen, ali i porediti, evaluirati i interpretirati dobivene nalaze. Kao jedinice analize pri kreiranju analitičke matrice određene su sastavnice mudrog mišljenja; reflektivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje. Odabir navedenih jedinica analize izvršen je deduktivnim putem. U Tabeli 1 prezentirane su kategorije uz teorijski opis.

Tabela 1. Teorijski opis kategorija

Kategorije	Teorijski opis
Refleksivno mišljenje	Samosvijest i samouvid, povezan s dobrim prosuđivanjem u životu. Katalizator u aktiviranju vještina mudrog razmišljanja. ⁴⁷ Refleksivna misao u literaturi operacionalizirana je i kao: (1) sposobnost opažanja problema i svijest o ograničenosti znanja, ⁴⁸ (2) decentracija ega, smanjenje subjektivnosti i vlastitih projekcija kako bi se sagledale pojave iz perspektive drugih, ⁴⁹ (3) vještina razlučivanja, dubokog uvida u ono što se zapravo događa, uz odvajanje osobne želje i emocije od događaja ili pitanja koje treba riješiti. ⁵⁰

43 Paul B. Baltes i Ursula M. Staudinger, "Wisdom: A metaheuristic to orchestrate mind and virtue towards excellence", *American Psychologist*, 55:1 (2000), str. 122-136.

44 Monisha Pasupathi, Ursula M. Staudinger i Paul B. Baltes, "Seeds of wisdom: Adolescents' knowledge and judgment about diffi cult life problems", *Developmental Psychology*, 37:3 (2001), str. 351-361.

45 Claire Briggs i David Lumsdon, "Practical wisdom: How do personal virtue beliefs and contextual factors interact in adolescents' moral decision-making?", *Journal of Moral Education*, 51:2(2021), str. 293-311.

46 Robert J. Sternberg, "Older but not wiser? The relationship between age and wisdom", *Ageing International*, 30 (2005), str. 5-26.

47 Sternberg, "Teaching for wisdom".

48 Karelitz, Jarvin i Sternberg, "The meaning of wisdom and its development throughout life".

49 Monika Ardel, "Wisdom as Expert Knowledge System: A Critical Review of a Contemporary Operationalization of an Ancient Concept", *Human Development*, 47:5 (2004), str. 257-285.

50 Stephen A. Small i David Charles Metler, "Exploring the Role of Practical Wisdom in Addressing Adolescent Childrearing Dilemmas", *Family Relations*, 69:2 (2020), str. 365-379.

Kategorije	Teorijski opis
Dijaloško mišljenje	Izostanak egocentrične orijentacije, subjektivnosti i projekcija radi spremnosti na promišljanje o najboljim strategijama za postizanje ciljeva. Bitna pretpostavka mudrosti koja osigurava odmak od problemske situacije, što daje priliku da se pojave i događaji sagledaju iz različitih perspektiva i, mnogo bitnije, uvažavaju različita poimanja i referentni predloži tokom razmišljanja i djelovanja. Optimizira mudrost, čineći pojedince sposobnim da se brinu za druge ljude.
Dijalektičko mišljenje	Integracija ambivalentnih stajališta, prihvatanje proturječnosti i konsolidacija različitih gledišta. Razumijeva se kao postformalno mišljenje, jer je drugačije od formalnog mišljenja (praktičnije i fleksibilnije) i pruža alternativni način kognitivnog funkcioniranja ⁵¹ kroz sintezu oprečnih i naizgled nepomirljivih gledišta. Postformalno mišljenje složeno je logičko mišljenje koje se razvija u komunikaciji s drugim ljudima čiji su stavovi o nekim aspektima stvarnosti vidno drugačiji. ⁵² Pretpostavlja snažan kapacitet radne memorije za razmatranje i harmonizaciju suprotnih informacija pri donošenju mudre odluke. ⁵³ Vrijedno je naglasiti da se proces ponavlja; teza – antiteza – sinteza. Pri tome, sinteza postaje teza u novom krugu dijalektičkog mišljenja. Sintetiziranjem suprotstavljenih perspektiva uči se i kako ista pitanja mogu polučiti različite odgovore s obzirom na različite tačke vremena. ⁵⁴

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja bit će predstavljeni u skladu s definiranim zadacima.

EksPLICITNO PODUČAVANJE O MUDROSTI

U analiziranom kurikulumu pronađen je jedan predmet u sklopu kojeg se planira kontekstualno podučavanje o mudrosti. Radi se o nastavnom predmetu Historija

51 Dominik Borawski, "Supporting the development of wisdom: The dialogical perspective", *Roczniki psychologiczne/Annals of psychology*, 20:3 (2017), str. 563-578.

52 Eeva Kallio, "From causal thinking to wisdom and spirituality: some perspectives on a growing research field in adult (cognitive) development", *Approaching Religion*, 5:2 (2015), str. 27-41.

53 Despina Moraitou i Anastasia Efklides, "The Wise Thinking and Acting Questionnaire: The Cognitive Facet of Wisdom and its Relation with Memory, Affect, and Hope", *Journal of Happiness Studies*, 13 (2012), str. 849-873.

54 Amir Pušina, "Kompetencije nastavnika i njegova osobnost", *Vidici*, 4 (2022), str. 215-243.

(izborna nastava) gdje se u trećem razredu izučava tematska oblast *Grčka i Rim (život i kultura) - velikani - bizantska i latinska mudrost*. Broj sati predviđen za ovu tematsku oblast iznosi 8+4. Smatramo važnim spomenuti i da se posebna pozornost mudrosti pridaje u Programu odgojno-obrazovnog rada u učeničkom domu u medresama Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Primjera radi, kao jedna od tema za obradu u prvom razredu ponuđena je *Mudrost Jusufa, a.s.* Izuzev navedenog, sadržaj još jednog predmeta referira se na koncept mudrost. U navođenju uloge i značaja predmeta Tefsir (III, IV razred) naznačeno je da ova *nauka pomaže da proniknemo u značenja kur'anskih ajeta, da shvatimo njegove propise i mudrosti.*

Zastupljenost ciljeva, zadataka i ishoda koji omogućavaju ispoljavanje i poticanje mudrosti u aktualnom nastavnom planu i programu

Deskriptivni prikaz prisustva pojedinih dimenzija mudrog mišljenja u nastavnom planu i programu (na osnovu analitičke matrice) prezentiran je u tabeli 2.

Tabela 2. *Prisustvo pojedinih dimenzija mudrog mišljenja a u nastavnom planu i programu*

Područje	Nastavni predmet	Dimenzije mudrog mišljenja		
		Refleksivno mišljenje	Dijaloško mišljenje	Dijalektičko mišljenje
Islamsko područje	Kiraet	+	+	-
	Akaid	+	+	+
	Fikh	+	+	+
	Ahlak	+	+	+
	Tefsir	+	-	-
	Hadis	+	-	-
	Povijest islama	+	+	+
Jezičko područje	Bosanski jezik	+	-	-
	Arapski jezik	+	-	-
	Engleski jezik	+	-	-

Područje	Nastavni predmet	Dimenzije mudrog mišljenja		
		Refleksivno mišljenje	Dijaloško mišljenje	Dijalektičko mišljenje
Društveno područje	Historija	+	+	-
	Geografija	+	-	-
	Filozofija	+	-	-
	Psihologija	+	-	-
	Logika	+	-	-
	Sociologija	+	-	-
Prirodno-matematičko područje	Matematika	+	-	-
	Fizika	+	-	-
	Hemija	+	-	-
	Biologija	+	-	-
Multidisciplinarno područje	Osnovi informatike	+	-	-
	Tjelsni i zdravstveni odgoj	+	-	-
	Demokratija i ljudska prava	+	+	+

Analizom plana i programa zapaženo je da se u svim nastavnim predmetima promiče refleksivno mišljenje. Ovaj je nalaz ohrabrujući, naročito zbog zaključaka studije koju su vodili Ardeli i Jeste,⁵⁵ a u kojoj se pokazalo da refleksivna dimenzija ima najsnažniju povezanost s općom dobrobiti. U daljem tekstu navedeno je nekoliko primjera takvih ciljeva, zadataka i ishoda:

- *Učenik utvrđuje kakve je refleksije Ebu Hanifino učenje imalo na život muslimana općenito, a naročito na život muslimana u Evropi i Bosni i Hercegovini; nabraja i drugačije akaiidske stavove te, s posebnim osvrtom na savremeno doba, utvrđuje prednosti, koristi i fleksibilnosti Ebu Hanifinog učenja (Akaid).*
- *Učenik analizira kako dva ili više tekstova obrađuju slične teme ili predmete zanimanja u cilju akumulacije znanja ili poređenja pristupa autora (Bosanski jezik i književnost).*

55 Ardeli i Jeste, "Wisdom and Hard Times: The Ameliorating Effect of Wisdom on the Negative Association Between Adverse Life Events and Well-Being".

- *Učeci o vlastitoj zajednici i drugim kulturama i društvima, učenici razvijaju razumijevanje sila i procesa koji oblikuju lični i kolektivni identitet (Historija).*
- *Diskutira o teoriji evolucije i teoriji kreacije, navodeći i stavove vjere o tome (Biologija).*
- *Potrebno je kod učenika razviti nazore koji će omogućiti razlikovanje, ali i integraciju virtualnog i stvarnog, te kritičko prihvatanje sadržaja (Informatika).*

Međutim, koliko god je pokazatelj o refleksivnom mišljenju optimističan, zabrinjavajući je izostanak ciljeva, zadataka i ishoda usmjerenih prema kultivisanju dijaloškog i, naročito, dijalektičkog mišljenja. Čini se da se dijalektičko mišljenje kurikularno najmanje podupire. Ovaj zaključak indikativan je iz razloga što se sinteza i integracija različitih gledišta etablira kao središnji konstrukt mudrog mišljenja. Štaviše, neki autori mudro mišljenje identificiraju s dijalektičkim mišljenjem.⁵⁶ Al Zeera⁵⁷ donosi ideju o dijalektičkom razmišljanju na dvjema razinama; kao metoda transformacije i kao najviši stepen razvoja vjere. Svjesnost o paradoksima i proturječnostima, i prihvatanje istih ocrta srž oba razmatranja. U svakom slučaju, očigledno je da dijalektika omogućava pojedincima da postignu višu razinu mudrosti.⁵⁸ Neki primjeri koji ilustriraju dijalektičko mišljenje uključuju:

- *(...) prosuđuje da li je tradicija vremenska kategorija ili ima vjersku implikaciju (Akaid).*
- *(...) razumjeti da različitost metodologija ne znači i različitost ciljeva, jer su svi osnivači mezheba imali za cilj provođenje Božijeg zakona na zemlji i uspostavu harmonije (Fikh).*
- *(...) potrebno je da imaju predodžbu o drugim etičkim tradicijama i najznačajnijim etičkim teorijama. Posebnu pažnju trebalo bi pokloniti pravilnom razumijevanju islamskog shvatanja moralnosti u kontestu osnovnih izvora islamske etike, Kur'ana i hadisa, te specifičnim moralnim izazovima i problemima savremenog društva (Ahlak).*
- *Učeci o vlastitoj zajednici i drugim kulturama i društvima, kod učenika podsticati razumijevanje sila i procesa koji oblikuju lični i kolektivni identitet, bez kojeg nema postojanja (Povijest islama).*
- *Razvijanje pozitivnog stava i spremnosti za relativiziranje vlastitog stanovišta i sistema vrijednosti, razvijanje spremnosti za otklon u odnosu na ustaljena ponašanja prema drugim kulturama (Demokratija i ljudska prava).*

56 Vidjeti više u Despina Moraitou i Anastasia Efklides, "Wisdom as complex-dialectical thought: relations with emotional and cognitive functioning in older age", *The Journal of Nutrition Health and Aging*, 13 (2009).

57 Zahra Al Zeera, *Cjelovitost i svetost u obrazovanju* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2019).

58 Ira Gollobin, "Dialectics and Wisdom", *Science & Society*, 62:3 (1998), str. 483-496.

Iz tabele je vidljivo da se u medresi mudro mišljenje kroskurikularno podržava u nastavi demokratije i ljudskih prava te predmeta islamskih područja kakvi su Akaid, Fikh, Ahlak i Povijest islama, dok se u prirodno-matematičkim, pa i društvenim naukama znatno manje vodi računa o razvoju vještina mudrog prosuđivanja.

Odgojne vrijednosti u nastavnom planu i programu

U kurikulumu medrese naglašena je potreba da *učenici promoviraju, razvijaju i čuvaju svoj vjerski i kulturni identitet, dijalog i toleranciju s drugim ljudima*. Ostvarivanje takvih i njima bliskih ciljeva u pravilu pretpostavlja i involviranje aspekata mudrosti u praksu savremenog odgoja i obrazovanja, i to kritičko-refleksivnog, dijaloškog i dijalektičkog mišljenja. Mudrost se legitimira jedino kroz etički prikladno djelovanje. Za Bennabija⁵⁹ etička komponenta ne samo da sadrži snagu za ujedinjavanje društva, već također određuje društveno kulturološko usmjerenje, pružajući ljudskom djelovanju obilježje svjesne i svrhovite aktivnosti. Moralna dimenzija prožimajući je aspekt islamskog odgoja i obrazovanja. S tim u vezi, osnovni zadatak islamskih škola jeste kreirati okruženje koje učenike izlaže izazovima i izborima u društvu, omogućava im da se kreću životom s osjećajem povjerenja uz promicanje vrijednosti kakve su sloboda i dostojanstvo te djelovanje u skladu s istim.⁶⁰ U okvirima trećeg zadatka istraživanja proučen je kurikulum kako bi se propitale dominantne odgojne vrijednosti. Cjelokupan nastavni rad u medresama utemeljen je na vrijednostima vjere i na univerzalnim vrijednostima koje sadrže načela morala. U kurikulumu je istaknuto da su *vrijednosti medrese izvedene iz kur'anske i sunetske odgojno-obrazovne paradigme*. Fundamentalne općedruštvene i islamske odgojne vrijednosti posebno zastupljene u kurikulumu jesu istina, dobrota, pravda i svetost. Ove vrijednosti mapirane su na osnovu studioznog pregleda kurikuluma. U narednim redovima navedeni su primjeri za svaku od pobrojanih vrijednosti:

- (...) *da učenika upozna s temeljnim istinama vjere* (Akaid).
- (...) *prepoznati vrijednost matematike njezinom primjenom u različitim disciplinama i djelatnostima, kao i neizostavnu ulogu matematike u razvoju i dobrobiti društva* (Matematika).
- (...) *dovodi u vezu zaštitu prava, pravdu i pravednost u društvu s funkcioniranjem demokratskih institucija i razvijenošću demokratske građanske kulture* (Demokratija i ljudska prava).

59 Lahmar, "Islamic Education: An Islamic 'Wisdom-Based Cultural Environment' in a Western Context".

60 Zidniyati Zidniyati, "Building Character by integrating Local Wisdom in Islamic Elementary School in Banyuwangi", *Journal of Madrasah Ibtidaiyah Education*, 2:1 (2018), str. 43-61; Lahmar, "Islamic Education: An Islamic 'Wisdom-Based Cultural Environment' in a Western Context".

- *Ljubav prema Allahu i Njegovom Poslaniku, s.a.u.s. (duhovno osjećanje, uvjerenje i svojstvo koje treba da krasi ličnost i prožima život svakog muslimana; to je istovremeno pokretačka snaga da se čovjek bori na Njegovom putu, bude ustrajan u činjenju dobra; ova ljubav predstavlja integrativni dio vjere, tj. života u vjeri, a voljeti Allaha, dž.š., i Njegovog poslanika Muhammeda, s.a.u.s., praktično znači biti privržen islamu i težiti približavanju Allahovoj dobroti, milosti, pravdi i ljepoti...)* (Povijest islama).

Moralno djelovanje i vrijednosti kao integral moralnog djelovanja čine osnovu mudrosti, a u istraživanju se pokazalo da se u medresi nastoje razviti i unaprijediti moralni kvaliteti učenika.

Rasprava

Prvi zadatak glasio je: *Ispitati da li se u okviru zasebnih predmeta planira eksplicitno podučavanje o mudrosti.* Iz kurikuluma predmeta analize izdvojen je jedan zaseban predmet u okviru kojeg učenici uče o mudrosti. Nije izgledno da će kreatori kurikuluma modelirati prostor za podučavanje vještinama mudrog mišljenja u okviru posebnih nastavnih predmeta, cjelina i/ili jedinica. Umjesto toga, potrebno je iznaći prilike da nastavnici podučavaju o mudrosti i mudrosti u didaktičkim aranžmanima redovne nastave i svih školskih predmeta. Povrh toga, mudrost se ne može naučiti samo direktno, "podučavanjem u kojemu učitelj 'instruira' studente da uče činjenice i procedure, da daju sve od sebe kako bi zapamtili ono što se od njih očekuje".⁶¹ Ovakva, instruktivna pedagogija mudrosti nije djelotvorna. S druge strane nalazi se konstruktivizam u kojem je akcentiran proces stvaranja smislenih ideja, uvida i produkata. Da bi se doživjela iskustva rasta potreban je maksimalan angažman učenika. Odgojno-obrazovna iskustva trebaju biti koncipirana tako da djeluju kao motivacijska udica u razvoju vještina mudrog razmišljanja, procjenjivanja i postupanja. Ovaj modalitet pedagogije mudrosti, podučavanje mudrosti, pozicioniran je u središte drugog zadatka. Kako su u mudrost utkane vještine reflektivnog, dijaloškog i dijalektičkog mišljenja, analizirani su ciljevi, zadaci i ishodi nastavnih predmeta i nastojalo se utvrditi da li sadrže težnju da se kod učenika razviju navedene vještine, a s obzirom na prirodu nastavnih područja koja se izučavaju. Na osnovu Tabele 2 može se konstatirati da se u medresi od sastavnica mudrog mišljenja kroskurikularno najviše podržava

61 Pušina, *Navođenje na kreativnost: Psiholojski fundamenti*, str. 30

refleksivno mišljenje. Ako bi se dobiveni nalazi uporedili s onima do kojih se ranije došlo,⁶² ne bi se uočila neka bitnija razlika u ciljevima, zadacima i ishodima usredotočenim prema refleksivnom, dijaloškom i dijalektičkom mišljenju. U ranijem istraživanju nađeno je da su u Nastavnom planu i programu za gimnaziju (izborna područje: opći smjer) refleksivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje najmanje podržani u kurikulumu informatike, biologije i geografije, dok se pobrojani oblici mišljenja najviše podupiru u kurikulumu islamske i katoličke vjeronauke te kulture religije. Ovi nalazi donekle su očekivani i dosljedni s prvim ozbiljnijim teorijskim interpretacijama mudrosti. Proučavanje mudrosti dugo se vremena poklapalo s proučavanjem duhovnosti, tako da se tradicionalni koncept mudrosti umnogome veže s religijskim i duhovnim tradicijama i doktrinama. O'Connor⁶³ je ukazao na potrebu za načelom u obrazovanju koje će intelektualnoj djelatnosti osigurati istinsku vrijednost i svrhu. Navodi da nije bilo teškoća oko pronalaženja odgovora na pitanje koji princip uzeti kao relevantan, jer teologija pruža mudrost kojom može “urediti” sve druge nauke i ljudsko znanje, dajući im viši smisao. Mnoge generacije su tokom ljudske historije u svakodnevne prakse ugradile određene normativne segmente duhovnog i vjerskog obrazovanja.⁶⁴ U medresama su vjera i obrazovanje usko povezani. Abu-Nimer i saradnici⁶⁵ ističu kako religijsko učenje nudi prednosti za prevladavanje globalnih izazova s kojima se djeca i mladi suočavaju. Slično, Nasr⁶⁶ tvrdi da je uloga islamskog obrazovanja u globaliziranom društvu odupiranje homogenizaciji, gradnja mostova s različitim kulturnim grupama i očuvanje svog jedinstvenog identiteta.

Istraživanje je orijentisano (samo) na ciljeve, zadatke i ishode koji eksplicitno sadrže zahtjeve za podučavanje o mudrosti i mudrosti. Kazano je kako su ovo dvije karike pedagogije mudrosti. Važno bi bilo ispitati da li nastavnici mudro podučavaju učenike i, ako podučavaju, kako to čine. Još jedno bitno ograničenje istraživanja jeste da ciljevi, zadaci i ishodi mogu biti deklarativno postavljeni, ali da suštinski ne potaknu učenike na mudro promišljanje i djelovanje. Broj procjenjivača (jedan) zbog pristrasnosti također može dovesti u pitanje validnost i pouzdanost procjene. Ne treba zaboraviti ni da je nastavni plan i program javni dokument koji je ograničen samo na planiranje, na zamisli i vizije o onome što će učenici biti u stanju učiniti. Imajući u vidu da je nastava autentičan, kreativan i dinamičan proces, može se javiti raskorak između planiranja i izvedbe nastavnog

62 Smajović, “Promicanje mudrosti u kurikulumu opće gimnazije”.

63 William R. O'Connor, “The wisdom of theology”, *Proceedings of the Catholic Theological Society of America*, 1 (2012), str. 21-33.

64 André Habisch i Claudius Bachmann, “Empowering practical wisdom from religious traditions: a ricœurian approach”, *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 1 (2016), str. 1-10.

65 Desi Erawati i Rahmayanti Rahmayanti, “Development of Local Wisdom-based Islamic Education Learning Material for Secondary School Students: A Design based Research”, *Jurnal Iqra': Kajian Ilmu Pendidikan*, 6:2 (2021), str. 148-165.

66 Lahmar, “Islamic Education: An Islamic “Wisdom-Based Cultural Environment” in a Western Context”.

časa. Tako bi u narednim istraživanjima valjalo opservirati nastavne časove i ispitati da li bi dobiveni nalazi bili kompatibilni. Također, između zvaničnog i skrivenog plana i programa može, ali i ne mora postojati visok stepen podudaranja. Skriveni utjecaji mogu biti jako snažni i ostaviti trag na razvoj učenika. I dok mnogi naučnici, primjećuju Oron i Blasco,⁶⁷ skriveni kurikulum često predstavljaju kao nepoželjan, kontraproduktivan element u obrazovanju zbog čega ga treba eliminirati (što je nemoguće), smatra se da se ovdje kriju neslućene mogućnosti za razvijanje mudrosti, ponajprije, kroz pružanje moralnog uzora - vrijednosti, ponašanja i norme koje nastavnik živi i komunicira s učenicima.

Zaključak

Radom se nastojao bolje upoznati koncept mudrosti i istražiti da li su sastavnice mudrog mišljenja integrisane u kurikulum medrese. Rezultati su pokazali kako je u vjerskim školama prepoznata potreba obogaćivanja planova i programa elementima mudrosti u predmetima islamskog područja. Međutim, ova dimenzija izostaje u općeobrazovnim predmetima. Poziva se na promišljanje kreatora kurikuluma o didaktičko-metodičkim scenarijima kojima će se podržati razvoj vještina mudrosti u svim školskim predmetima, naročito jer se gubitak etičkog kompasa smatra nečim što je dobrim dijelom trasirano u sistem odgoja i obrazovanja.

Podržavam stav znanstvenika da je mudrost esencijalni element koji nedostaje za potpunije razumijevanje i promicanje učinkovitih praksi odgoja i obrazovanja djece i mladih.⁶⁸ Metodičko organizacijske, ali i metodičko izvedbene kreacije nastavnih scenarija upotunjene elementima mudrosti pomažu učenicima da znanje upotrijebe u svrhu afirmisanja individualne i kolektivne dobrobiti. Mudronosno mišljenje dovodi se u vezu s ljudskom kreativnošću. Svjesno donošenje ispravnih odluka, posjedovanje širih uvida, prihvatanje, uvažavanje i integracija različitih perspektiva iziskuje stvaralački proces. Mudrost potrebuje kultivisanu i oplemenjenu kreativnost što omogućava da se generisane ideje i rješenja kritički propitaju i donese odluka o onome što je u nekom trenutku najispravnije. Mudrost i kreativnost nadopunjuju se stvarajući osnove za kreiranje humanijeg svijeta. Rad završava mišlju kojom Isanović⁶⁹ otpočinje svoj rukopis:

67 Semper Oron i Maribel Blasco, "Revealing the Hidden Curriculum in Higher Education", *Studies in Philosophy and Education*, 37:5 (2018), str. 481-498.

68 Small i Metler, "Exploring the Role of Practical Wisdom in Addressing Adolescent Childrearing Dilemmas".

69 Nusret Isanović, *Refleksije o društvenim i kulturnim fenomenima* (Sarajevo: Centar za napredne studije i El-Kalem, 2016), str.18.

“Ako želi opstati, današnji čovjek će morati biti mnogo ljudskiji nego što jeste, moraće biti odgovoran za moralno bivanje u svijetu”, a navedeno je moguće postići kroz odgoj i obrazovanje karaktera, odnosno mudrosti.

Literatura

- Al Zeera, Zahra, *Cjelovitost i svetost u obrazovanju* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2019)
- Aljughaiman, Abdullah i Matthew Berki, “Wisdom and giftedness: Perspectives from Arabic thought” u *Gifted Education as a Life-Long Challenge: Essays in Honour of Franz Mönks* Albert Ziegler i dr. (ur.) (Muenster, Germany: LIT-Verlag, 2013), str. 119-140.
- Ambrosi-Randić, Neala i Marlena Plavšić, “The Role of Education in Development of Wisdom”, *Quality, Social Justice and Accountability in Education Worldwide*. BCES Conference Books, 13:2 (2015), str. 11–17.
- Ardelt, Monika, “Wisdom as Expert Knowledge System: A Critical Review of a Contemporary Operationalization of an Ancient Concept”, *Human Development*, 47:5 (2004), str. 257-285.
- Ardelt, Monika, “How wise people cope with crises and obstacles in life”, *ReVision: A Journal of Consciousness and Transformation*, 28:1 (2005), str. 7–19.
- Ardelt, Monika, “Wisdom and well-being”, u *The Cambridge handbook of wisdom*, Robert J. Sternberg i Judith Glück (ur.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), str. 602-625.
- Ardelt, Monika i Dilip Jeste, “Wisdom and Hard Times: The Ameliorating Effect of Wisdom on the Negative Association Between Adverse Life Events and Well-Being”, *The Journals of Gerontology*, 73:8 (2018), str. 1374–1383.
- Baltes, Paul B. i Jacqu Smith, “The fascination of wisdom: Its nature, ontogeny, and function”, *Perspectives on Psychological Science*, 3 (2008), str. 56–64.
- Baltes, Paul B. i Ursula M. Staudinger, “Wisdom: A metaheuristic to orchestrate mind and virtue towards excellence”, *American Psychologist*, 55:1 (2000), str. 122–136.
- Bangen, Katerine J., Thomas W. Meeks i Jeste Dilip V., “Defining and assessing wisdom: a review of the literature”, *The American Journal of Geriatric Psychiatry: Official Journal of the American Association for Geriatric Psychiatry*, 21:12 (2013), str. 1254-1266.

- Bergsma, Ad i Monika Ardel, "Self-Reported Wisdom and Happiness: An Empirical Investigation", *Journal of Happiness Studies*, 13 (2012), str. 481-499.
- Bohlin, Karen Elizabeth, "The Practical Wisdom Framework: A Compass for School Leaders", *Journal of Education*, 202:2 (2022), str. 156-165.
- Borawski, Dominik, "Supporting the development of wisdom: The dialogical perspective", *Roczniki psychologiczne/Annals of Psychology*, 20:3 (2017), str. 563-578.
- Bracher, Mark, "Foundations of a Wisdom-Cultivating Pedagogy: Developing Systems Thinking across the University Disciplines", *Philosophies*, 6:3 (2021), str. 1-26.
- Briggs, Claire i David Lumsdon, "Practical wisdom: How do personal virtue beliefs and contextual factors interact in adolescents' moral decision-making?", *Journal of Moral Education*, 51:2 (2021), str. 293-311.
- Bruya, Brian i Monika Ardel, "Fostering Wisdom in the Classroom, Part 1 in advance: A General Theory of Wisdom Pedagogy", *Teaching Philosophy*, 41:3 (2018), str. 239-253.
- Erawati, Desi i Rahmayanti Rahmayanti, "Development of Local Wisdom-based Islamic Education Learning Material for Secondary School Students: A Design based Research", *Jurnal Iqra': Kajian Ilmu Pendidikan*, 6:2 (2021), str. 148-165.
- Ferrari, Michel, "Teaching for Wisdom in Public Schools to Promote Personal Giftedness" u *International Handbook on Giftedness*, Larisa V. Shavinina (ur.) (Dordrecht: Springer, 2009), str. 1099-1112.
- Gollobin, Ira, "Dialectics and Wisdom", *Science & Society*, 62:3 (1998), str. 483-496.
- Grossmann, Igor, „Wisdom in Context”, *Perspectives on Psychological Science*, 12:2 (2017), str. 233-257.
- Grossmann, Igor i Justin P. Brienza, "The Strengths of Wisdom Provide Unique Contributions to Improved Leadership, Sustainability, Inequality, Gross National Happiness, and Civic Discourse in the Face of Contemporary World Problems", *Journal of Intelligence*, 6:2 (2018), str. 1-17.
- Grossmann, Igor i Ethan Kross, "Exploring Solomon's Paradox: Self-Distancing Eliminates the Self-Other Asymmetry in Wise Reasoning About Close Relationships in Younger and Older Adults", *Psychological Science*, 25:8 (2014), str. 1571-1580.
- Grossmann, Igor et al., "A route to well-being: intelligence versus wise reasoning", *Journal of Experimental Psychology. General*, 142:3 (2013), str. 944-953.

- Habisch, André i Claudius Bachmann, “Empowering practical wisdom from religious traditions: a ricoeurian approach”, *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 1 (2016), str. 1-10.
- Hercigonja, Zoran, *Odabrane teme iz opće pedagogije* (Varaždin: Vlastita naklada autora, 2020)
- Hrasnica, Nada, Milka Babić i Miroslava Topić, *Bosansko-engleski pojmovnik za edukatore* (Sarajevo: Connectum, 2005)
- Huynh, Alex C. i Igor Grossmann, “A pathway for wisdom-focused education”, *Journal of Moral Education*, 49:1 (2020), str. 9-29.
- Isanović, Nusret, *Refleksije o društvenim i kulturnim fenomenima* (Sarajevo: Centar za napredne studije i El-Kalem, 2016)
- Johansson, Eva et al, “Practices for teaching moral values in the early years: a call for a pedagogy of participation”, *Education, Citizenship and Social Justice*, 6:2 (2011), str. 109-124.
- Kallio, Eeva, “From causal thinking to wisdom and spirituality: some perspectives on a growing research field in adult (cognitive) development”, *Approaching Religion*, 5:2 (2015), str. 27-41.
- Karelitz, Tzur M., Linda Jarvin i Robert J. Sternberg, “The meaning of wisdom and its development throughout life”, u *The handbook of life-span development*, Wilis F. Overton i Richard M. Lerner (ur.) (New Jersey, SAD: John Wiley & Sons, 2010), str. 837–881.
- Kross, Ethan i Igor Grossmann, “Boosting Wisdom: Distance from the self enhances wise reasoning, attitudes and behaviour”, *Journal of Experimental Psychology General*, 141:1 (2011), str. 43-68.
- Lahmar, Fella, “Islamic Education: An Islamic ‘Wisdom-Based Cultural Environment’ in a Western Context”, *Religions*, 11 (2020), str. 1-15.
- Moraitou, Despina i Anastasia Efklides, “Wisdom as complex-dialectical thought: relations with emotional and cognitive functioning in older age”, *The Journal of Nutrition Health and Aging*, 13 (2009)
- Moraitou, Despina i Anastasia Efklides, “The Wise Thinking and Acting Questionnaire: The Cognitive Facet of Wisdom and its Relation with Memory, Affect, and Hope”, *Journal of Happiness Studies*, 13 (2012), str. 849-873.
- Narinasamy, Ilhavenil i Aravindan Kalisri Logeswaran, “Teacher As Moral Model – Are We Caring Enough?”, *World Journal of Education*, 5:6 (2015), str. 1-14.
- Oron, Semper i Maribel Blasco, “Revealing the Hidden Curriculum in Higher Education”, *Studies in Philosophy and Education*, 37:5 (2018), str. 481-498.

- O'Connor, William R., "The wisdom of theology", *Proceedings of the Catholic Theological Society of America*, 1 (2012), str. 21-33.
- Pasupathi, Monisha, Ursula M. Staudinger i Paul B. Baltes, "Seeds of wisdom: Adolescents' knowledge and judgment about difficult life problems", *Developmental Psychology*, 37:3 (2001), str. 351-361.
- Pušina, Amir, *Navođenje na kreativnost: Psihologijski fundamenti* (Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2020)
- Pušina, Amir, "Kompetencije nastavnika i njegova osobnost", *Vidici*, 4 (2022), str. 215-243.
- Płóciennik, Elżbieta, "Teaching for wisdom in early modern education", *Journal of Preschool and Elementary School Education*, 2:4 (2013), str. 27-48.
- Rooney, David i Bernard McKenna, "Wisdom in organizations: Whence and whither", *Social Epistemology*, 21:2 (2007), str. 113-138.
- Sanderse, Wouter "The meaning of role modelling in moral and character education", *Journal of Moral Education*, ۲۰(۱۳) ۴۲:۱), str. 28-42.
- Smajović, Amina "Promicanje mudrosti u kurikulumu opće gimnazije", *DHS - Društvene i humanističke studije*, 2:19 (2022), str. 545-566.
- Small, Stephen A. i David Charles Metler, "Exploring the Role of Practical Wisdom in Addressing Adolescent Childrearing Dilemmas", *Family Relations*, 69:2 (2020), str. 365-379.
- Smith, Jacqu i Paul B. Baltes, "Wisdom-related knowledge: Age/cohort differences in response to life-planning problems", *Developmental Psychology*, 26:3 (1990), str. 494-505.
- Stenberg, Katariina i Maaranen, Katariina, "Promoting practical wisdom in teacher education: a qualitative descriptive study", *European Journal of Teacher Education* (2020), str. 1-18.
- Sternberg, Robert J., "Why Schools Should Teach for Wisdom: The Balance Theory of Wisdom in Educational Settings", *Educational Psychologist*, 36:4 (2001), str. 227-245.
- Sternberg, Robert J., "What is Wisdom and How Can We Develop It?", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 591:1 (2004), str. 164-174.
- Sternberg, Robert J., "Older but not wiser? The relationship between age and wisdom", *Ageing International*, 30 (2005), str. 5-26.
- Sternberg, Robert J., "Teaching for wisdom" u *Oxford handbook of happiness*, Susan David, Ilona Boniwell i Amanda C. Ayers (ur.) (Oxford, England: Oxford University Press, 2013), str. 631-643.
- Sternberg, Robert J., Linda Jarvin i Alina Reznitskaya, "Teaching for wisdom through history: Infusing wise thinking skills in the school curriculum", u

- Teaching for wisdom: Cross-cultural perspectives on fostering wisdom*, Michel Ferrari i Georges Potworowski (ur.) (Dordrecht: Springer, 2008), str. 37-57.
- Sternberg, Robert J., Alina Reznitskaya i Linda Jarvin, "Teaching for wisdom: what matters is not just what students know, but how they use it", *London Review of Education*, 5:2 (2007), str. 143-158.
- Tyson, Ruhi, "Pedagogical imagination and practical wisdom: the role of success-narratives in teacher education and professional development", *Reflective Practice*, 17:4 (2016), str. 456-471.
- Zidniyati Zidniyati, "Building Character by Integrating Local Wisdom in Islamic Elementary School in Banyuwangi", *Journal of Madrasah Ibtidaiyah Education*, 2:1 (2018), str. 43-61.
- Yang, Shih-ying, "The Complex Relations Between Wisdom and Significant Life Learning", *Journal of Adult Development*, 24:4 (2017), str. 227-238.

Internet stranice

- <https://www.britannica.com/dictionary/wisdom>, posjećeno: 18.4.2024.
- <https://bastinaobjave.com/znacenje-rijeci-znanje-mudrost-i-spoznajal/>, posjećeno: 18.4.2024.
- <https://dictionary.apa.org/wisdom>, posjećeno: 18.4.2024.

Dokumenti

Nastavni plan i program JU Gazi Husrev-beg ova medresa

Wise Reasoning Skill Development as a Goal of Education

Abstract

The first part of the paper attempts to understand the phenomenon of wisdom better and offer a view of the pedagogy of wisdom through three forms of teaching: teaching about wisdom, teaching wisdom, and wise teaching. Starting from the assumption that the goals of teaching wisdom (making correct judgments, having broader insights, distinguishing internal qualities and relationships, accepting, appreciating, and integrating different perspectives) can be achieved through intentional pedagogical action, the paper sought to investigate whether the components of wise reasoning are integrated into the madrasah curriculum. The results showed that the need to enrich curricula with elements of wisdom in Islamic subjects was recognised. However, this dimension is absent in general education subjects.

The paper calls for raising awareness of the importance of enriching curricula to develop wisdom. Developing wisdom should be an important goal of education, and it requires appropriate visibility throughout the curriculum.

Key words: wisdom, curriculum, teaching the skill of wisdom